

Gelvonų šnektą

Kazys Morkūnas

Lietuvių kalbos institutas

Pirmosios lotynų kalba parašytos ir 1653 m. Karaliaučiuje išleistos lietuvių kalbos gramatikos – „Grammatica Litvanica“ – autorius Danielius Kleinas rašė:

„Vilniaus krašto gyventojai linkę kalbėti kietai, beveik kaip Vokietijoje austrai, bavarai ir kt. kalbėdami vokiškai. Pavyzdžiui, jie (Vilniaus krašto gyventojai – K. M.) sako: „unt dungaus ir žiames bus žinklai vietoj ant dangaus ir žėmes bus žėnklai“¹.

Tas vilniškių tarmės apibūdinimas tiko ir Gėlvonų, Bagaslaviškio, kitoms apylinkėms, kuriose dvigarsiai *an*, *en* ir *am*, *em* taip pat tariami „kietai“, t. y. verčiami *un*, *in*, *um*, *im*, pvz.: *púntis*, *runkà*, *pínkì*, *šviñtas*, *túmsu*, *kimpĩne*, *pĩmpe*² vietoj *pántis*, *rankà*, *penkì*, *šveñtas*, *támsu*, *kempĩnė*, *pėmpė*. Atsižvelgdami į nevienodą minėtų dvigarsių tarimą, kalbininkai aukštaičių tarmę skiria į vakarų aukštaičių (išlaiko *an*, *en*, *am*, *em*) ir rytų aukštaičių (verčia *un*, *in*, *um*, *im*, o kai kur ir kitais dvigarsiais) patarmes³. Rytų aukštaičiai neišlaiko ir nosinių balsių *ą*, *ę*; Gelvonų šnektose vietoj jų tariami balsiai *u*, *i* (trumpi) ar *u*, *i* (ilgi), pvz.: *kusnėlis* ‘kašnelis’, *kúrsnis* ‘kašnis’, *anūr vaiku* ‘aną vaiką’, *skĩsf* ‘skęsti’, *žėmi* ‘žemė’, *miškì* (iš **miškėn*) ‘miške’. Taip šiuos balsius taria ir trečioji aukštaičių patarmė – pietų aukštaičiai (kitaip – vakarų dzūkai: Alytūs, Druskininkai, Varėnà, Vėvis), kurie dvigarsius *an*, *en*, *am*, *em* išlaiko sveikus.

Toliau tikslinant Gelvonų šnektos vietą tarp kitų rytų aukštaičių ir santykį su jais, pasakytina, kad ji kalbininkų skiriama prie širvintiškių šnektų grupės, kuriai dar priklauso Čiobiškio, Mūsninkų, Pa-báisko, Šešuolėlių, Širvintų apylinkės.

Daugiau kaip prieš 350 metų D. Kleinas, nurodęs, jo manymu, svarbiausias lietuvių kalbos tarmes, jas palygino viena su kita ar net kitomis kalbomis (jų tarmėmis). Toks atskirų tarmių ar įvairių jų ypatybių aptarimo būdas gana dažnai taikomas ir dabar. Tačiau atsirado ir dar vienas veiksnys, su kuriuo galima lyginti tarmių fonetikos, gramatikos, žodyno dalykus. Tai XX a. pradžioje galutinai susiformavusi dabartinė bendrinė lietuvių kalba, įteisinusi tam tikras vartosenos normas. Aptardami Gelvonų šnektos būdingesnius dalykus, taip pat palyginsime juos tiek su gretimų tarmių (šnektų), tiek su bendrinės kalbos (bk.) atitinkamais faktais.

¹ *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1957, p. 406. Beje, D. Kleinas, taip aptardamas Vilniaus krašto tarmę, rėmėsi rytų aukštaičio Konstantino Sirvydo (1578 ar 1581–1631) raštais.

² Šnektos pavyzdžių tarimas, kad būtų suprantamesnis ir platesniam skaitytojų sluoksniui, daugiausia perteikiamas bendrinės kalbos rašmenimis. Tik atskirais atvejais vartojami papildomi ženklai, kurie žymi: α – trumpą (nekirčiuotą ir kirčiuotą) redukuotą *a*; ϵ – suužpakalėjusį po sukietėjusio *l* kirčiuotą balsį \acute{e} ; \acute{i} – neskiemeninį *i*, pakeičiantį *j*; \grave{u} – neskiemeninį *u*; taškas dešinėje raidės pusėje aukštai – balsio ilgumą; vidurinės priegaidės ženklas (°) – pailgėjusius kirčiuotus *i*, *u* (= \acute{i} , \acute{u}) ir iš galūnės atitrauktą kirtį; lankelis virš raidės (pvz., \grave{f}), kaip priimta 1925 m. Kopenhagoje vykusioje tarptautinėje kalbininkų konferencijoje, – priebalsio minkštumą (daugiausia žymimas tik žodžio gale; prieš priešakinės eilės balsius priebalsių minkštumas nežymimas, o prieš užpakalinės eilės balsius priebalsių minkštumą rodo minkštinamasis ženklas *i*, kaip bendrinėje kalboje).

³ Didelė dalis rytų aukštaičių, tariančių *púntis* vietoj *pántis*, kartais kalbininkų (Kazimiero Jauniaus–Antano Salio tarmių klasifikacijoje) vadinami *púntininkais*.

Jau minėjome, kad senieji dvigarsiai *an, am, en, em* Gelvonų šnektoje verčiami kitais dvigarsiais. Tačiau ne visame šnektos plote jų keitimas yra nuoseklus. Vakariniam pakraštyje (Kelmaĩ, Mančiušėnai, Labúnava, Juknónys, Žvagākālnis), kuris suartėja su vakarų ir pietų aukštaičiais⁴, dažniau pasitaiko dvejopai pasakomų žodžių, pvz.: *brañktas* ir *bruñktas*, *teñpf* ir *tiñpf*, taip pat *kašnėlis* ir *kusnėlis*, *skėšf* ir *skĩšf*. Vengti minėtųjų dvigarsių ir balsių *a, ę* tarmiško tarimo skatina ir vis didėjantis bendrinės kalbos poveikis. Pernelyg didelis stengimasis kalbėti „gramatiškai“, „spaudžiant liežuvi“ kartais sulaukia ir pašaipos. Pasakojama, kad viena iš miesto grįzusi mergina, norėdama kumpio, paprašiusi: „*Mama, gal turi kampo?*“ Greičiau atsakoma dažnai ir plačiai vartojamų žodžių (pvz.: *kam̃pas, lāngas, beñdras, penki*) tarmiško tarimo, o rečiau vartojamų – tarmiškas tarimas išsaugojamas ilgiau (pvz.: *pakuñktė* ‘pakanktė; šikšna ar virvė lanko galui prie pavalkų priveržti’, *kĩmsas* ‘kemsas; samanomis ar žole apžėlęs kelmas ar žemės kauburėlis’, *kĩmsynė* ‘kemsynė; kemsų priaugusi vieta’, *švĩndrė* ‘švendrė, nendrė’).

Visame šnektos plote dėsningai *an, am, en, em* išlaikomi (nekeičiami kitais dvigarsiais) tiek jaunesnės, tiek vyresnės kartos vietos žmonių dar šiais atvejais:

a) *an, en* (*am, em* prieš *b, p*) veiksmazodžių esamojo laiko šaknyse atsiradus intarpui *n*, pvz.: *ankù, ankì, añka* (plg. *ākf* ‘àkti’), *randù, randì, rañda* (:rāšf ‘ràsti’), *šlāmpa* (:šlāpf ‘šlāpti’), *geñda* (:gēšf ‘gēsti’), *señka* (:sēkf ‘sēkti’), *apšēmpa* (:apšēpf ‘apšēpti’);

b) *em, en* veiksmazodžių esamojo laiko šaknyse, kurių kitose formose yra *im, in, (i)*, pvz.: *kemšù, kemšì, kemša* (:kiñšf, *kimšāu, kiñšk*), *renkù, renkì, reñka* (:riñkf, *rinkaù, riñk*), *lendù, lendì, leñda* (:lĩšf, *lindaù, lĩsk*);

c) *em, en* bendratyje ir jos vediniuose veiksmazodžių, kurių esamajame laike ir (ar tik) būtajame kartiniame laike šių dvigarsių nėra (jų dėmenys įeina į skirtingus skiemenis), pvz.: *sémf, sémdavau, señs, sėnk*, bet *semiù, semì, sémė; témf, témsta, teñs*, bet (*su*)*tēma* ‘(su)temo’; *purėñf, pureñs, purėnk*, bet *purenù, purėna* ‘purėno’, *sėnf, sėnstu, sėnsti, (pa)señs*, bet *pasenaù, pasėna* ‘paseno’;

d) kai kuriuose garsazodžiuose ir iš jų padarytuose vediniuose, pvz.: *añ, añf* ‘šuns lojimo pamėgdžiojimas’, *amsėf, añsi; krañk, krañkf* ‘varnos, juodvarnio balso pamėgdžiojimas’, *kranksėf; greñž-greñž, greñžf-greñžf* ‘gremžimo, gramdymo garsas’;

e) atskiruose, dažniausiai naujesniuose, nelietuviškos kilmės žodžiuose, pvz.: *ámžinas, kambarỹs, krañtas, sandėlỹs, tremtinỹs, ambulatòrija, bānkas, fundāmentas, lēmpa*;

f) kai kuriuose tikriniuose žodžiuose, pvz.: *Antākālniai, Mančiušėnai, Dambuvkà* (kaimų pavadinimai), *Delenkėlės* (taria *delenkėlas* – Māželių kaimo dirvos pavadinimas, plg. slavizmą *delén-ka* ‘miško sklypas, biržė’), *Stankėlis* (pavardė).

Yra ir antrinės kilmės *am, an, em, en* dvigarsių – rečiau žodžio kamiene (sudurtiniuose žodžiuose, arba dūrinuose, pirmasis dvigarsių dėmuo gali būti ir iš nekirčiuotų *uo, ie*), pvz.: *žemdirbỹs, žėmvuogė* (taria ir *žėnvage*) ‘žemuogė’, *dankepė* ‘duonkepė’, *venmarškĩnis* ‘vienmarškinis’; gana dažnai galūnėse, pvz.: *vaikám* (iš senesnės formos *vaikāmus* ‘vaikams’, *laukám* ‘laukams’, *baltám* (iš senesnės formos *baltāmui*), *kitám, baltam̃* (iš *baltamė*), *šitam̃* ‘šitame’, *laukam̃* (iš *laukanà*), *pilnañ, keřtam* (iš *keřtame*), *pjáuнам*.

Bendrinės kalbos besimokantiems ar besistengiantiems ja kalbėti gelvoniš-

⁴ Labiausiai nuo buv. Gelvonų valsčiaus centro į vakarus nutolęs kampas (Padaigai, Vānagiškis, Vyšniālaukis) jau daugiau pritampa prie pastarųjų – vakarų ir pietų aukštaičių.

kiam, kai kurių savo gimtosios šnekotos ypatybių išvengti gana sunku, visiškai „atprasti“ nuo jų dažnai ir nepasiseka. Pirmiausia tai pasakytina apie balsių kiekybę, kuri šnekoje daugiausia priklauso nuo kirčio. Žodžio kamieno kirčiuoti trumpieji balsiai čia ilginami ir suvienodinami su kirčiuotais ilgaisiais balsiais (nors jų ilgumas nėra toks ryškus kaip vakarų aukštaičių ilgujų balsių), plg.: *výsąs* ‘vísas’, *lūbas* ‘lūbos’ ir *výras*, *lūpas* ‘lūpos’; *māna* ‘māno’, *tāva* ‘tāvo’ ir *māžąs*, *tākąs*; *kāšf* ‘kàsti’, *vēsf* ‘vèsti’ ir *kāsa*, *vēda*; *pāsuką* ‘pàsuka’, *pasýšneka* ‘pasišneka’ ir *pāsaka*, *pataisýk*. Galūnės kirčiuoti balsiai trumpumą išlaiko: *galvą*, *neši*, *sukù*, *akis*, *vaikùs*. Ilginami ir kirčiuotų tvirtapradžių dvigarsių *il*, *im*, *in*, *ir*, *ul*, *um*, *un*, *ur*, dvibalsio *ui* pirmieji dėmenys ir tariami tarsi būtų parašyta: *pýlnas* ‘pìlnas’, *pýrmas* ‘pìrmas’, *dúmtuvės* ‘dùmplės’, *kúrmis* ‘kùrmis’ (t. y. taip, kaip *dúmtraukis*, *súrmaišelis* ‘súrmaišis’), *smúikė* ‘smuikas’.

Tiek kamieno, tiek galūnės nekirčiuoti ilgieji balsiai trumpinami ir suvienodinami su nekirčiuotais trumpaisiais balsiais, plg.: *virėsnis* ‘vyrėsnis’, *pukėlis* ‘pūkėlis’ ir *visiēm*, *pupà*; *āki* ‘ākī’, *ākis* ‘ākys’ ir *mōki*, *šōkis*. Toks dvejopas balsių ilgumas, priklausantis nuo kirčio, būdingas visiems širvintiškiams. Trumpas nekirčiuotas *a* čia tariamas ir vietoj bendrinės kalbos balsio *o* ir dvibalsio *uo* (pvz.: *sadėlis* ‘sodelis’, *māta* ‘mato’, *šākas* ‘šākos’, *padėlis* ‘puodėlis’, bet *sōdąs*, *anō*, *šākōs*, *púodąs*), *o* trumpas *e* vietoj nekirčiuotų *ė* ir *ie* (pvz.: *tevēlis* ‘tėvėlis’, *māte* ‘mātė’, *šākes* ‘šākės’, *penėlis* ‘pienelis’, bet *tévąs*, *katė*, *katės*, *píenąs*).

Nelengvai gelvoniškių išmokstama taisyklingai tarti ir kai kurias žodžių galūnes. Nekirčiuotose galūnėse *-a*, *-as* iš seno trumpasis balsis *a* paprastai tariamas neryškiai, tamsinamas (redukuojamas), girdimas panašus balsis į rusų kalbos *ы* – kalbininkų dažnai žymimas graikų abėcėlės raide α (alfa), pvz.: *kāsa* ‘kasa’, *šōka* ‘šoka’ (bet *dūona* – senesnė galūnė turėjo ilgąjį *-ā*), *gērąs* ‘geras’, *vaikąs* ‘vaikas’, *gálvas* ‘gálvas’ (kartais ir kirčiuota galūnė *-as* virsta *-ąs*, pvz., *šākąs* ‘šākàs’). Po minkštųjų priebalsių supriešakėjęs šių galūnių *a* verčiamas *i*, pvz.: *lāuki* ‘laukia’, *praūsi* ‘prausia’, *važiūoji* ‘važiūoja’, *naūjis* ‘naujas’, *kōjis* ‘kojas’, *svēčis* ‘svečias’, *žālis* ‘žalias’, taip pat ir *naujis* ‘naujàs’, *žālis* ‘žaliàs’. Toks pat likimas ir galūnių *-e*, *-es*, pvz.: *vaiki* ‘vaikė!’, *kārvis* ‘kārves’, *žemīs* ‘žemės’.

Panašiai pakinta ir nekirčiuotų galūnių dvibalsiai *-(i)ai*, *-(i)au*, *-ei*; jie virsta į *-ai*, *-au*, *-i*, *-iu*, pvz.: *gálvai* ‘galvai’, *vaikštai* ‘vaikštau’, *kōjai* ‘kojai’, *kāti* ‘katė’, *pjōviai* ‘pjoviau’. Paprastai neišlaikoma ir nekirčiuota galūnė *-(i)ui*, pvz.: *sūnai* ‘sūnui’, *turgai* ‘turgui’, *brōlii* ‘broliui’, *grēblii* ‘grėbliui’ (dar plg.: *sótąs* ‘sotus’, *kryžis* ‘kryžius’).

Minėtųjų galūnių „tamsinimas“ būdingas visiems širvintiškiams, o einant iš pietų ir artėjant prie rytų aukštaičių panevėžiškių (prasidedančių už Šventosios upės) vis stiprėja.

Žodžio pradžios balsį *e* (sudarantį ir dvibalsio *ei*, mišriųjų dvigarsių pirmąjį dėmenį) gelvoniškiai, kaip ir dauguma aukštaičių, verčia *a*, pvz.: *aketė* ‘eketė’, *āžeras* ‘ežeras’, *aigastė* ‘eigastis’, *aigulys* ‘eigulys’, *ailė* ‘eilė’, *algės* ‘elgesys’, *aršketys* ‘erškėtis’, *arzinė* ‘erzinti’. Prieš žodžio pradžios dvibalsį *ie*, balsius *i*, *ė* pridodamas *j* (pvz.: *jiena* ‘iena’, *jieško* ‘ieško’, *ješkóf* (iš *ieškóti*), *jėglis* ‘ėglis’, *jėda* ‘ėda’, *jėsf* ‘ėsti’, *jišgustys* ‘išgastis’), prieš dvibalsį *uo-* (ir vietoj nekirčiuoto jo atsiradusį *a-*) – priebalsis *v* (pvz.: *vúodas* ‘uodas’, *vúoga* ‘uoga’, *vagáuf* ‘uogauti’, bet *úošvis*). Prieš kai kurių žodžių *k-* tariamas pridėtinis priebalsis *s*, pvz.: *skabintis* ‘kabintis’, *skabinėtis* ‘kabinėtis’, *skregždė* ‘kregždė’, *skregždžiúotas* ‘kregždėtas’.

Kaip visi rytų ir pietų aukštaičiai, dalis vakarų aukštaičių (K. Jaunius – A. Salio tarmių klasifikacijos vidurio aukštaičiai), gelvoniškiai taria kietą priebalsį *l* ne tik prieš užpakalinės eilės balsius (*lābas, lopinys, lūpa*), bet ir prieš *e, é*. Po sukietėjusio *l* balsis *e* (tariamasis ir vietoj nekirčiuoto *é*) virsta *a*, pvz.: *lādas* ‘ledas’, *pelanaī* ‘pelenai’, *saulāla* ‘sauulė’, *peladžiuukas* ‘pelėdžiukas’, *lāisf* ‘leisti’, *didelāi* ‘didelei’. Kirčiuotas *é* po *l* suužpakalėja, pvz.: *lēkf* ‘lėkti’, *pelēda* ‘pelėda’, *velēna* ‘velėna’, *plēšf* ‘plėšti’, *pelē* ‘pelė’, *varlēs* ‘varlės’. Viename kitame žodyje kietai *l* tariamasis ir tada, kai jis neina tiesiog prieš *e* ar *é*, pvz.: *gēlbat* ‘gelbėti’, *kalbēf* ‘kalbėti’, *silsēf* ‘ilsėtis’. Dėl *l* kietinimo tam tikri pakitimai vyksta net žodžių kaityboje – linksniavime, asmenavime (žr. toliau).

Priebalsis *l* prieš minėtus balsius nekietinamas šiais atvejais:

a) garsažodžiuose ir iš jų padarytuose žodžiuose: *klè-klè* ‘gandro kalenimo garsui nusakyti’, *kleketuof, klèpf* ‘klebenimo, klepsėjimo garsui nusakyti’, *klepsēt, klèpsi, klēsēf* ‘staigiam atsisėdimui nusakyti’, *klèstelf, lèpf* ‘kokiam staigiam veiksmui nusakyti’, *lèpterf, plēsēf* ‘staigiam atsisėdimui ar kitam veiksmui nusakyti’, *šlèpf* ‘staigiam kritimo ar kitam veiksmui nusakyti’;

b) prieš aukštesniojo laipsnio būdvardžių priesagą *-ėsnis* (taria *-ėsnis*: *gilėsnis, meilėsnis, žalėsnis*) ir aukštesnesniojo laipsnio sudėtinėje priesagoje *-ėlėsnis* (taria *-elėsnis*: *maželėsnis, sveikelėsnis, trumpelėsnis*);

c) atskiruose, dažniausiai nelietuviškos kilmės žodžiuose, pvz.: *klēvas, glēiza* ‘praskydusi žemė, purvas; skysta, lipni košė’, *blēta* ‘skarda’, *blētinis* ‘skardinis’, *sklēpas* ‘rūsysis’, *kalēdinis, lelijā*;

d) prieš *e* atsiradusį iš nekirčiuoto *ie*, pvz.: *lemuō* ‘liemuo’, *lepsnōf* ‘liepsnoti’, *leptēlis* ‘lieptelis’, *ležuōvėlis* ‘liežuvelis’, *kiaulēnōs* ‘kiaulienos’, *nēlete* ‘nelietė’.

Priebalsio *l* prieš dvigarsį *en* ir šio dvigarsio po *l* likimas ne visais atvejais vienodas. Pavyzdžiui, žodžius *leņgvas, lentā, sleņkstis, leņkti* senieji gelvoniškiai dažniausiai taria *luņgvas, luntā, sluņkstis, luņkf*. Minkštas *l* ir *en* išlieka veiksmažodžiuose: *lenda* (plg. *lįsti, liūdo*); su intarpu *n* (prieš *b, p* virtusį *m*), pvz.: *suglēm̃ba* (*suglēbo*), *sužlēm̃ba* (*sužlēbo*); prieš balsiu *e* prasidedančias priesagas, pvz.: *burblēnf* (*burblēna, burblēno*) ‘murmėti, niurnėti, bambėti’, *kalēnf* (*kalēna, kalēno*), *šulēnf* (iš *šalēnti*) ‘šiek tiek šalti’. Taip tarama ir skolininyje *lēm̃pa*.

Gelvonų ir gretimos apylinkės yra rytiniame ploto pakraštyje, kuriame veikia silpnas sąlyginio kirčio atitraukimas: kirtis atitraukiamas tik iš trumpos galūnės ir tik į tokią prieš ją esantį skiemenį, kuris turi ilgą balsį ar dvibalsį *ie, uo*, pvz.: *glōba* ‘globà’, *mēsa* ‘mēsà’, *mokykla* ‘mokyklà’, *sūrus* ‘sūrūs’, *liētus* ‘liētūs’, *ruoša* ‘ruošà’. Kitais atvejais kirtis ir trumpoje galūnėje išlaikomas, pvz.: *baisi, kreivā, laukūs, smarkūs, vilkūs*.

Tačiau linksniuojamųjų (daugiausia 2-osios kirčiuotės) žodžių kirčio iš galūnės atkėlimą į priešpaskutinį skiemenį veikia kitų linksnių formos: pagal kitus linksnius su kirčiu priešpaskutiniame skiemenyje taip kirčiuojami ir vienaskaitos įnagininko, daugiskaitos galininko linksniai, pvz.: *gelvoniškiu* (taria *gelvanjškiu*) ‘gelvoniškiū’, *kareiviu* ‘kareiviū’, *karštakrauju* ‘karštakraujū’, *kiškiu* (taria *kjškiu*) ‘kiškiū’, *prezidentu* ‘prezidentū’, *žiņgsniu* ‘žingsniū’; *gelvoniškius* (taria *gelvanjškius*) ‘gelvoniškiūs’, *kareivius* ‘kareiviūs’, *karštakraujus* ‘karštakraujūs’, *kiškius* (taria *kjškius*) ‘kiškiūs’, *prezidentus* ‘prezidentūs’, *žiņgsnius* ‘žingsniūs’.

Nesutapimų su bendrinės kalbos norminiu kirčiavimu pasitaiko ir daugiau. Priesagos *-iena* vediniai, reiškiantys tiek kultūrinių augalų augtą vietą, tiek mėšų

pavadinimus, turi kilnojamą kirtį (3-ioji kirčiuotė), pvz.: *avižiena, avižienės, avižienai, avižienoj*; *kalakutiena, kalakutienės, kalakutienai* (bendrinėje kalboje – pastovus kirtis priesagoje, bet *jautiena*; gelvoniškiai pasako *jautiena, jautienos* ir *jautiena, jautienos*).

Mažybinės reikšmės priesagos *-ytė* vediniai paprastai yra antrosios kirčiuotės, plg.: *karvūtė, vištūtė*, vienaskaitos įnagininką taria *karvūtį* (dėl galūnės *-i* žr. toliau), *vištūtį*, daugiskaitos galininką taria *karvūtis* (bendrinėje kalboje šie vediniai turi pastovų kirtį priesagoje).

Prie moteriškosios giminės įvardžių *jì, tà, anà, katrà* vienaskaitos naudininko *jái, tái, anái, katrai* priderintas ir įvardžių *kità, šità, visà, tokià, patì*, būdvardžių *gerà, jaunà, apskrità, laiminga, purvinà, svetimà, pėsčia, šlapià, graži, panaši, gerėsnė*, skaitvardžių *vienà, pirmà, ... dešimtà* šio linksnio formų kirčiavimas: *kitái, šitái, visái, tokiái, pačiai* (bk. *kitai, šitai...*); *gerái, jaunái, apskritái, laimingái, purvinái, svetimái, pėsčiai, šlapiái, gražiai, panašiai, geresnei* (bk. *gerai, jaunai, apskritai, laimingai, purvainai, svetimai, pėsčiai, šlapiai, gražiai, panašiai, geresnei*); *vienái, pirmái, ... dešimtái* (bk. *vienai, ... dešimtai*). Taip kirčiuojamas ir visų moteriškosios giminės dalyvių vienaskaitos naudininkas, pvz.: *dirbamái, dirbtái* (žemei), *melžiamái, melžtái* (kárvei).

Skirtingai nuo bendrinės kalbos gelvoniškiai kirčiuoja kai kurias veiksmažodžių formas. Pirminių veiksmažodžių su trumpa ar ilga tvirtagale šaknimi būsimojo laiko vienaskaitos 1-asis ir 2-asis asmenys kirčiuojami galūnėje: *rasiù, rasi; nešiù, neši; rišiù, riši; suksiù, suksi; baigsiù, baigsi; pirksiù, pirksi; gulsiù, gulsi* (bk. *ràsiu, ràsi; nešiu, neši; ... baigsiu, baigsi; pirksiu, pirksi*). Tvirtapradės šaknies dviskiemenių ir su kirčiuotomis priesagomis *-áuti, -énti, -inti* veiksmažodžių tariamosios nuosakos formos tariamos su tvirtagale priegaide, pvz.: *spáusf–spáusč(ia), spaústum, spaústu, spaústumém, spaústuméf; kált–kalč(ia), kal'tum, kal'tu, kal'tumém, kal'tuméf; draugáuf–draugáuč(ia), draugaútum, draugaútù, draugaútumém, draugaútuméf; augínf–augiñč(ia), augiñtum, augiñtu, augiñtumém, augiñtuméf*.

Kaip ir kiti rytų ir pietų aukštaičiai, gelvoniškiai, be vidaus esamojo vietininko (inesyvo), dar yra išlaikę ir vieną senąjį vidaus einamąjį vietininką (iliatyvą), kurį bendrinėje kalboje pakeičia prielinksnio *į* samplaika su linksniuojamojo žodžio galininku (*į lauką, į laukùs*). Šio vietininko vienaskaitos formos visada baigiasi *-n*, pvz.: *vaikai bėga laukaiñ; patáikė galvõñ; aina praústis pirtiñ; varýk kárves pamiškẽñ*. Kartais šios formos maišomos ir su vienaskaitos esamojo vietininko formomis, pvz.: *žinai, kuriañ kraštì* (= kuriame krašte) *paséf; tan laukì* (= tame lauke). Daugiskaitos vidaus einamasis vietininkas Gelvonų apylinkėse dažniausiai baigiasi *-in*, pvz.: *supílk maišúosin; kráuna daržinésin; nėša dúlkes akýsin*. Šios formos priderintos prie daugiskaitos vidaus esamojo vietininko formų *maišuõsi, daržinėsi, akýsi*, pridėjus prie jų *-n* pagal vienaskaitos vidaus einamąjį vietininką. Einant link Čiobiškio, Musninkų, galima išgirsti ir kitokias šio linksnio formas: *kitúosan daiktúosan; ùpėsan subėga; píevosna aĩnam; ausýsna leñda; javúosnan gyvuliaĩ sùlenda*.

Gelvoniškiai su kitais gretimų apylinkių širvintiškiais lietuvių kalbos mokslui „padovanojo“ gana savitas vienaskaitos įnagininko formas, kaip antai: *su gálvaį* (galima rašyti ir *gálvbiį*), *lazdàį, kójiį, geràį, šlapiį, dėdiį, kárviį, žemiį, mediniį*. Su tokiais galūnėmis šių formų jie nepasiskolino nei iš vakarų aukštaičių (plg. jų ir bendrinės kalbos: *su gálva, lazda, kója, gerà, šlapià, dėdė, kárve, žemė, medinė*), nei iš kitų rytų ar pietų aukštaičių (plg. jų: *su gálvu, lazdu, kóju, gerù, šlapiù, dėdì/dėdi*,

kárvi, žemì, medinì). Taigi tos formos su *-ąi, -iì* yra pačios šnektos vidinės raidos pasekmė.

Į kalbininkų akiratį minėtosios formos pateko prieš gerą pusšimtį metų, kai jaunas Vilniaus universiteto dėstytojas, dabar vienas iš žinomiausių lietuvių tarmių tyrinėtojų Zigmąs Zinkevičius paskatino šių eilučių autorių aprašyti Gelvonų tarmę iš pradžių kursiniame, paskui diplominiame darbe. Greitai susidomėta ir tų formų kilme. Atrodė, kad patikimiausia jas laikyti atsiradusiomis dėl įvardžiuotinių formų įtakos. Tačiau įvardžiuotiniai būdvardžiai Gelvonų ir gretimose apylinkėse dabar nevartojami, pasitaiko tik sudaiktavardėjusių, suprieveiksmėjusių formų, pvz.: *užąugo vaikas, dabar jau ne iš mažųjų* (t. y. ne toks jau mažas, gana didelis); *geriaū geruoju tárkimės*; un (= ant) *karštųjų negaliū prisimiñt*. Ilgesnes („įvardžiuotines“) galūnes dar turi ir kai kurie įvardžiai, pvz.: *anój ‘ana’, tój ‘ta’, katrój ‘katra’, su júj ‘su ja’, su anúj ‘su ana’, su túj ‘su ta’*.

Tokios negausios įvardžiuotinės formos vargu ar galėjo lemti kitų žodžių ilgesniųjų vienaskaitos įnagininko galūnių atsiradimą. Jų kilmės priežastčių, matyt, reikia ieškoti tų pačių žodžių linksniavimo sistemoje. Svarbiausia priežasttimi veikiausiai buvo tų žodžių daugiskaitos naudininko ir įnagininko formų supanašėjimas, plg. dgs. naudininką *galvóm, lazdom, kójom* (taria *kójem*), *geróm, šlapióm*, (taria *dėdem, kárvem, žėmem, medinem* (dviskaitos formos vietoj bendrinės kalbos formų *galvóms, lazdoms, kójoms, geróms, šlapióms, dėdėms, kárvėms, žėmėms, medinėms*, išriedėjusių iš senesniųjų *galvómus, ... kárvėmis*) ir dgs. įnagininką *galvóm, lazdom, kójem, geróm, šlapióm, dėdem, kárvem, žėmem, medinem* (dviskaitos formos vietoj bendrinės kalbos *galvomis, ... geromis, ... kárvėmis*). Gelvoniškiai, kaip ir dauguma kitų rytų aukštaičių, suvienodino ir šių abiejų linksnių kirčiuotų galūnių priegaides. Tai aiškiai rodo tvirtapradiškas tarimas formų, kurios baigiasi *-im*, pvz.: *akím ‘akims ir akimis’, ausím ‘ausims, ausimis’, dukterím ‘dukterims, dukterimis’, seserím ‘seserims, seserimis’*. Tokia daugiskaitos formų raida buvo akstinas, lėmęs ir vienaskaitos tų pačių linksnių suvienodinimą (žodžių kaityoje vienu formų įtaka kitoms – ne retas reiškinys): pagal vns. naudininką *gálvąi, kárvii, dėdii, ákii, sėserii* vietoj buvusio įnagininko *gálvu, kárvì, dėdì, ákiù, sėseriu*⁵ atsirado *gálvui, kárvii, dėdii, ákii, sėserii*. Galūnė *-ui*, kaip ir minėta, dėl redukcijos po kieto priebalsio dabar tariama *-ąi*, po minkšto (suminkštėjusio) – *iì*.

Kitų linksniuotųjų žodžiai, kurių daugiskaitos naudininkas ir įnagininkas skiriasi (pvz.: *vaikám ‘vaikams’, sūnám ‘sūnums’, vagiám ‘vagiams, vagims’, geriém ‘geriems’, bet vaikáis, sūnais ‘sūnumis’, vagiaís ‘vagimis’, geraís*), skirtingas galūnes išlaiko ir vienaskaitos tie patys linksniai (pvz.: *vaikái ‘vaikui’, sūnai ‘sūnui’, vāgiì ‘vagiui’, gerám ir vaikù, sūnu ‘sūnumi’, vagiù, gerù*).

Apskritai linksniavimo sistemą gelvoniškiai linke gerokai supaprastinti – „silpnesnių“ linksniuotųjų daiktavardžių (pvz.: *dangùs, sūnùs, turğus, viršùs; akmuō, piemuō* ir kt.) kaityoba derinama prie „stipresnių“ linksniuotųjų (plg.: vns. įnag. *dungù, sūnu, turgù, viršù, ākmenu/ākmeniu, piemeniu*, vns. viet. *dungì, turgì*, dgs. vard. *sūnai, turgai, viršai, akmenai, piemenai*, dgs. naud. *sūnám, turgám, viršám, akmenám, piemenám*, dgs. įnag. *sūnaís, turgaís, viršais, akmenaís, piemenais*, dgs. viet. *turguōsi, akmenuōsi*).

Daugelio daiktavardžių ir kitų kalbos dalių vienaskaitos vietininko galūnės trumpinamos ar visai numetamos,

⁵ Tarminės formos *akiù, sėseriu* (kaip *viešniù<*viešnián ‘viešnia’*) vietoj senesniųjų *akimì, seserimì*.

pvz.: *medỹ, molỹ, smelỹ, pamiškẽ, ausỹ, debesỹ, galvõj, vagõj, valdžiõj, mažõj, trečiõj, vidũj (taria vidũj), žemėj (taria žemĩj), palõvij, nõsij, mažam, devintañ.*

Daiktavardžių, kurie baigiasi *-lẽ*, dėl *l* kietinimo linksniavimas supanašėjo su *-a* galūnę turinčių žodžių linksniavimu. Taip atsitiko ypač su negalūninio kirčiavimo žodžiais, plg. *sáulẽ, séilẽ, lóva* linksniavimą:

VienaskaitaV. *sáula, lóva*K. *sáulas, lóvas*N. *sáulãĩ, lóvãĩ*G. *sáulu, lóvu*Įn. *sáulãĩ, lóvãĩ*Vt. *sáulãĩ, lóvãĩ***Daugiskaita***séilas, lóvas**séiliu, lóvu**séilam, lóvam**séilãs, lóvãs**séilam, lóvam**séilasi, lóvasi*

Buvusį žodžių su *-lẽ* senesnįjį linksniavimą dabar išduoda tik daugiskaitos kilmininkas – minkštas *l* prieš supriešakėjusį *u*.

Priebalsio *l* prieš *e* kietinimas ir nekirčiuoto *ẽ* virtimas *e* kai kuriuos pakitimus padarė ir veiksmazodžių asmenavime. Dėl šių (fonetinių) priežasčių tokių veiksmazodžių kaip *mãlti, kãlti, pĩlti* būtojo kartinio laiko formos *maleĩ, mãlẽme, mãlẽte, mãlẽ* tariamos *malaiĩ, mãlam, mãlaĩ, mãla* (plg. *dĩrbai, dĩrbam* ‘dirbome’, *dĩrbaĩ* ‘dirbote’, *dĩrba* ‘dirbo’). Prie kitų asmenų buvo priderintas ir 1-asis asmuo, t. y. vietoj *maliaũ* atsirado (morfologiškai) ir *malaũ* (plg. *dĩrbau*).

Kalbos reiškinių sąveiką rodančių pavyzdžių yra ir daugiau. Vietoj prielinksniu *ĩ* gelvoniškių šnektoje vartojama senesnioji jo forma *in* neretai pakeičiama prielinksniu *un* (= *an*) atsiradusiu iš *unt* ‘ant’, pvz.: *valãkãs in/un* (= *ĩ*) *trĩs dalĩs* (padalintas); *užmiẽngu acirẽmis in úžalu* ‘užmiegu atsirẽmęs *ĩ* ažuolaĩ’; *vãra un mumĩ* ‘varo *ĩ* (pas) mus’; *pĩeva in/un raĩstu* (= link raisto) *prastã*. Greta vidaus einamojo vietininko pasakoma *in* samplaika su galininku (pvz., *vẽža Šĩrvintõsin // vẽža in Šĩrvintas*) prielinksniu *un* su tuo pačiu linksniu paprastai nekeičiama. Maišomas ir priešdėlis *in-* (bk. *ĩ-*) su *un-*, pvz.: *ineĩĩ* (taria *jineĩĩ / ĩineĩĩ*), *iĩkrate* ‘*ĩkretẽ*’, *uĩdedã* ‘*ĩdedã*’, *umpĩĩĩ* ‘*ĩpilti*’.

Prielinksnių *nuo, prie* vartojamos sutrumpėjusios formos: *nu, pri*, pvz.: *nu tõ raĩsta* (= raisto) *tãs upẽlis*; *nu dvĩlkas mẽtu* (= nuo dvylikos metų) *ganiaũ vĩenãs*; *acikrãtem nu jũ* (= atsikratẽm nuo ju); *pri miĩška acĩgulam, pamegõjem* (= prie miško atsigulẽm, pamiegojom); *pri bažnĩčĩj* (= prie bažnyčios) *tuĩrgus bĩrva*.

Bendrinės kalbos prielinksnį *sulĩg* kartais (ypač vyresniosios kartos žmonės) pakeičia *sũlink* (< *sulĩng*), pvz.: *sũlink kãkla vandenĩ* (= iki kaklo vandenyje); *sũlink juõ ne teĩp jau blagai* (= pagal jį ne taip jau blogai).

Dar XIX a. pabaigoje (1890 m.) K. Jaunius, pateikęs savo pastebėjimus apie Ukmergės apskrities tarmę, rašė:

„Rytų aukštaičių tarmėse **nemaža leksinių ypatybių**. Nesileisdami *ĩ* smulkmenas, nurodysime prielinksnį **par** su naudinininko linksniu vietoj bendralietuviško **pas** su kilmininku arba galininku, pavyzdžiui, **par mum** ‘pas mus’“⁶.

⁶ Drotvinas V., Grinaveckis V. *Kalbininkas Kazimieras Jaunius*, Vilnius, 1970, p. 80.

Tačiau K. Jauniaus duota tik viena forma (*par mum*), su nepažymėtu kirčio ir priegaidės ženklų, gali būti daugiskaitos įnagininkas, o ne naudininkas, nes didelė dalis rytų aukštaičių (ir gelvoniškiai) jų tarimą yra suvienodinę, t. y. taria *múm*, *júm* (taigi ir *par múm*, *par júm*). Be to, prielinksnis *par* čia neretai derinamas ir su galininku, pvz.: *par svētīmu žmōgu givēnα* (= pas svetimą žmogų gyvena); *įir par kitūs ne geriaū*. Dar plg. vietovardžius: *Par āžuolā* (taria *par ūžalu*) 'prie ažuolo, palei ažuolą' (Juknionių k. dirva), *Par brastēlę* (taria *par brastēlu*) 'prie brastelės, palei brastelę' (Labūnavos k. dirva, pieva).

Bagaslaviškio, Gelvonų apylinkėse vartojama nemaža retesnių žodžių ar jų reikšmių, kurių dalis pateko (su pažymomis *Bgs*, *Glw*) ir į didįjį „Lietuvių kalbos žodyną“⁷. Keletas pavyzdžių: *antvarāi* 'pintinės, krepšio rėmai' (Išlūžo visi antvarai, – reikia naujus indėt; Padirbk kašikui aňtvarus); *apiāušris* 'ryto pogulis' (Dabar, vaikai, galit prigult apiāušrio); *čiňkti*, *-ia*, *-ė* 'taršyti, daryti netvarką' (Nečiňkit šieno, paskui nei karvės neės); *dieninis* 'kerdžius' (Kam nuleidai karves – pamatysi, kaip tau dieninis kailį iškarš; Kodėl neklausai dieninio? Samdydavo dieninį); *núomaris* 'nuomaras, tokia nervų liga, epilepsija'; *parinktinis* 'kaimo bendruomenės išrinktas atstovas kai kuriems reikalams tvarkyti' (Kaimo parinktinis buvo); *rūstingas*, *-a* 'šiurkštus, užgaulus' (Ne tiek sode serbentėlių, drabnųjų uogelių, kiek išgirsi nuo anytos rūstingų žodelių); *surūsti*, *-ta*, *surūdo* 'surudyti' (Sužvingo žirgelis an pūdymėlio, surūdo žiedelis an rūdymėlio); *vālkšnė* 'vienas tinklo užmetimas, mastas; juo sugautos žuvis, išvalka'; *vangiarykštė* 'vingiorykštė'; *žabalinėti*, *-ėja*, *-ėjo* 'gyventi nemokytam' (Reikėjo mokytis, būtum nežabalinėjęs); *žabankla* (taria *žabunkla*) 'kilpa, spąstai' (Pastatysiu žabanklą i sugausiu, kas eis); *apžabóti*, *-ja*, *-jo* 'suspausti aplinkui, apmauti' (Sūrmiaiši apžabóji ir spaudi); *žarótas*, *-a* 'kuris su žaromis' (Gieda gaideliai, ralioja, teka saulelė žarota); *sužvilti* 'sudilti'; *žvingóti*, *-ója*, *-ójo* 'žvengti'.

Šnektos žodyne neišvengiama ir skolinių (ypač slavizmų), hibridinių vedinių (žodžių su vienu ar kitu svetimos kalbos dėmeniu). Tačiau jų daugiau pastebima vyresniosios kartos žmonių kalboje, kai prisimenama ar pasakojama apie ankstesnį gyvenimą, senesnius, dabar jau nebūdingus reiškinius, įvykius, pvz.: *agulnicà* 'bendra, bendrai naudojama (pieva)', *ardinárščikas* 'kumetis', *aršinà* 'seniau vartotas ilgio matas (71,12 cm)', *asminka* 'puskartis, centneris', *barỹšiai* 'išgertuvės, ką pardavus; magaryčios', *gaspadōrius* 'ūkio savininkas, namų šeimininkas', *gaspadoráut*, *-auja*, *-avo* 'ūkininkauti, šeimininkauti', *gōrčius* 'skysčių ar biralų saikas arti trijų litrų', *ketverinka* 'ketvirtis valako', *trecinka* 'trečioji valako dalis', *skōdas* 'kaimo žmonių suėiga, susirinkimas', *šniūras* '(siauras žemės) rėžis', *štukà* 'vienetas (šešiolika štukų karvių laikė)', *veřstas* 'rusų ilgio matas (1,067 km)'.

Išvados

Gelvonų valsčiaus tradicinė (iš senesnių laikų paveldėtoji) šnektą, vietoj bendrinės lietuvių kalbos dvigarsių *an*, *am*, *en*, *em* ir balsių *a*, *ę* atitinkamai turinti *un*, *um*, *in*, *im* ir *u* (*ú*, *ū*), *i* (*ý*, *ÿ*), įeina į rytų aukštaičių tarmės ploto pietinę dalį, susiduriančią su vakarų ir pietų aukštaičių tarmėmis. Tiesioginių kontaktų su pastarosiomis tarmėmis turinčiuose vakariniuose ir pietiniuose Gelvonų valsčiaus pakraščiuose minėtieji dvigarsiai (*an*, *am*, *en*, *em*) ir balsiai (*a*, *ę*) tariami dažniau negu rytinėje dalyje. Šnektą turi ir kitų įvairių nuo bendrinės kalbos skiriančių fonetikos, gramatikos, žodyno

⁷ *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1941–2002, t. 1–20.

ypatybių. Viena iš įdomiausių morfologijos ypatybių – tokių žodžių, kaip *galvą, kója, šlapią, kárvė, medinė*, vienaskaitos įnagininko formos *gálvoąį, kójįį, šlapįį, kárvįį, medinįį* (vietoj bk. *gálvą, kója, šlapią, kárve, medinė*). Jos greičiausiai atsirado veikiamos tų žodžių daugiskaitos naudininko ir įnagininko formų supanašėjimo (plg. *akím* ‘akims, akimis’, *galvóm* ‘galvoms, galvomis’, *kárvem* ‘karvėms, karvėmis’) – pagal jas supanašėjo ir vienaskaitos tų pačių linksnių formos (plg. *ąkią* ‘ąkiai’ ir *ąkiį* ‘ąkimi’, *gálvoąį* ‘gálvai, galva’, *kárvįį* ‘kárvei, kárve’). Kaip ir kitos lietuvių tarmės, gelvoniškių šnekta (ypač jaunesniosios kartos žmonių kalba) yra stipriai veikiamas bendrinės kalbos. Jos įtakai greičiau pasiduoda labiau ausį režiančios ypatybės (pvz., dvigarsių *un, um, in, im* ir balsių *ų, į* vietoj bendrinės kalbos *an, am, en, em* ir *ą, ę* vengimas) ir sunkiau – ne tokios ryškios ypatybės (galūnės balsių tamsinimas, nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas ir trumpųjų žodžio kamieno kirčiuotų balsių ilginimas).

Literatūra

- Girdenis A., Zinkevičius Z. Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos, *Kalbotyra*, 1966, t. 14, p. 139–147; tas pat *Lietuvių dialektologijos skaitiniai*, sudarė Z. Babickienė, B. Jasiūnaitė, Vilnius, 1999, t. 1, p. 125–135; tas pat Zinkevičius Z. *Rinktiniai straipsniai*, Vilnius, 2002, t. 1, p. 354–364.
- Lietuvių kalbos atlasas, Leksika* (t. 1), *Fonetika* (t. 2), *Morfologija* (t. 3), Vilnius, 1977–1991.
- Lietuvių kalbos tarmės* (Chrestomatija), red. E. Grinaveckienė, K. Morkūnas, Vilnius, 1970, p. 32–36, 283–284.
- Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, sudarė R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa, Vilnius, 2004, p. 165–170.
- Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1941–2002, t. 1–20.
- Morkūnas K. Kaip musninkiečiai ir jų kaimynai šneka, *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius, 2005, p. 966–970.
- Morkūnas K. Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, Vilnius, 1960, p. 5–59.
- Morkūnas K. Rytų aukštaičių pietinės tarmės morfologija, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, Vilnius, 1969, p. 107–146.
- Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1957.
- Vidugiris A. Dėl Musninkų apylinkių kalbinės padėties ir jos raidos, *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius, 2005, p. 961–966.
- Zinkevičius Z. Apie lietuvių kalbos tarmių skirstymą, *Lietuvių dialektologijos skaitiniai*, sudarė Z. Babickienė, B. Jasiūnaitė, Vilnius, t. 1, p. 136–152; tas pat Zinkevičius Z. *Rinktiniai straipsniai*, Vilnius, 2002, t. 1, p. 365–380.
- Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija, Vilnius, 1994, p. 17–19, 57–59, 161–162.

Straipsnio rankraštis gautas 2007 02 15, serijos „Lietuvos valsčiai“ Mokslo darbų komisijos įvertintas 2009 01 07, skelbti parengtas 2009 01 20.

Straipsnis spausdintas „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Gelvonai“, Vilnius, Versmė, 2009, p. 959–967 (vyr. redaktorė ir sudarytoja *Vida Girininkienė*).

Straipsnio kalbos redaktorius *Albinas Masaitis*, korektorė *Rasa Kašėtienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas*.

Straipsnio priedai, skelbiami atskirai (specializuotuose rinkinio skyriuose):

1. Straipsnio santrauka anglų kalba.
2. Žinios apie autorių.

© Skelbiant ar bet koku būdu panaudojant bet kurį svetainės www.llt.lt tekstą ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti interneto svetainės „Lietuvos lokaliniai tyrimai. www.llt.lt“ visą nesutrumpintą pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio paskelbimo svetainėje www.llt.lt datą.